

G‘AYRIODATIY BIRIKMALARNING LINGVOPOETIK AKTUALLASHUVI

Akbarova M.Sh.

*QDPI boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi
kafedrası o‘qituvchisi, f.f.b.f.d., PhD*

Tayanch so‘zlar: ekspressiv sintaksis, lingvopoetik aktuallashuv, okkazional birikmalar, okkazionalizm, oksyumoron, g‘ayriodatiy birikmalar.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, лингвопоэтическая актуализация, окказиональные сочетания, окказионализм, оксюморон, необычные сочетания.

Key words: expressive syntax, linguopoetic actualization, occasional combinations, occasionalism, oxymoron, unusual combinations.

Резюме:

Maqolada sintaktik ekspressivlikni ifodalovchi til satxlari, jumladan g‘ayriodatiy birikmalar, ularning badiiy matni lingvopoetik qadr-qimmatini oshiruvchi vosita ekanligi, ekspressiv sintaksisdagi o‘rni izohlangan. Badiiy asarlarda uchraydigan g‘ayriodatiy birikmalardan namunalar keltirilgan va ularning lingvopoetik xususiyatlari ochib berilgan. G‘ayriodatiy birikmalarning matn qurilishini o‘rganishda sintaktik struktura xususiyatlari alohida o‘ringa ega ekanligi ko‘rsatilgan.

Резюме:

В данной статье перечислены основные единицы экспрессивного синтаксиса в языкознании. Объяснены языковые уровни, выражающие синтаксическую выразительность, в том числе необычные сочетания, их роль в экспрессивном синтаксисе, а также то, что они являются средством повышения лингвопоэтической ценности художественного текста. Приводятся примеры необычных сочетаний, встречающихся в художественных произведениях, и выявляются их лингвопоэтические особенности. Показано, что особенности синтаксической структуры занимают особое место в изучении текстового построения необычных сочетаний.

Summary:

This article lists the main units of expressive syntax in linguistics. Language levels expressing syntactic expressiveness, including unusual combinations, their role in expressive syntax, and the fact that they are a means of increasing the linguopoetic value of an artistic text are explained. Examples of unusual combinations found in works of art are presented and their linguopoetic features are revealed. It is shown that syntactic structure features have a special place in the study of text construction of unusual combinations.

Kirish. Ma‘lumki, tilda ekspressivlikni ifoda etishning turfa xil imkoniyatlari mavjud. Bu kabi imkoniyatlarning naqadar kenglikda ekanligi tilning ham

nechogʻlik boy ekanligini koʻrsatib beruvchi mezonlardandir. Tilshunoslikda xatto “ekspressivlik til taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchidir” degan fikr ham mavjud. [1] Til haqidagi fanda tilning kommunikativ va yana boshqa vazifalari qatorida uning ekspressivlik funksiyasi ham alohida koʻrsatiladi. Tilning bu vazifasi, ayniqsa, badiiy matnda yanada ahamiyatli ekanligi koʻrinadi. Badiiy matnning lingvopoetik muammolarini tadqiq etgan M.Yoʻldoshev taʼkidlaganidek, “badiiy asar tili tadqiqiga bogʻishlangan ishlarda tilning ayni “ekspressiv vazifasi” termini bilan bir qatorda “tilning poetik vazifasi”, “tilning badiiy vazifasi”, “tilning stilistik vazifasi” kabi atamalar ham qoʻllanadi”. [2] U oʻz mulohazalari davomida toʻgʻri taʼkidlaganidek, deyarli keltirilgan atamalarning barchasidan tilning estetik vazifasi namoyon boʻlishi anglashiladi.

Adabiyotlar tahlili. Rus tadqiqotchilaridan boʻlgan A.P.Skovorodnikov rus tilshunosligida ekspressiv sintaksisning asosiy birliklarini quyidagicha ajratilishini taʼkidlaydi: 1)ellipsis, 2)antiellipsis, 3)kesish, 4)pozitsion-leksik takror, 5) parsellyatsiya, 6)segmentatsiya, 7)antispatsiya, 8)bogʻlovchisizlik hodisasining turli koʻrinishlari, 9)soʻz birikmasi komponentlarining oʻrnini almashtirish, 10) inversiya, 11)sintaktik parallelizm, 12)ritorik soʻroq gap, 13)undov konstruksiyalar. [3] Rus tilshunoslari sanab oʻtilgan bu 13ta sintaktik hodisani ekspressiv sintaksis birliklari sifatida bir sistemaga birlashishini asoslashga urinadilar. Tatar tilshunosi X.R.Kurbatov ham takror, gradatsiya, parallelizm kabi hodisalarni nutq taʼsirchanligini oshiruvchi sintaktik figuralar sifatida taʼkidlaydi. [4]

Oʻzbek tilshunosligida ham bu kabi qarashlar kuzatiladi. Masalan, A.Abdullayev ekspressivlikning sintaktik usul orqali ifodalanishi yuzasidan fikr yuritar ekan, sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bogʻlovchilarning maxsus qoʻllanishi yoki qoʻllanmasligi, antiteza, monolog, sukut qilish, inversiya, ritorik soʻroq, takroriy gaplar kabi hodisalarni sanab oʻtadi. [5] M.Yoʻldoshev ham ekspressiv sintaksis birliklari haqida soʻz yuritar ekan, sintaktik parallelizm, inversiya, gradatsiya, oksyumoron kabi bir qator hodisalarni keltirib oʻtadi. [6] Oksyumoron atamasiga izoh keltirsak. Oksyumoron – oʻzaro mos kelmaydigan soʻzlarning kombinatsiyasi, ikkita bir-birini istisno qiladigan tushunchalarning birikma hosil qilishi, paradoks. Bu termin “oʻtkir” va “ahmoq” deb tarjima qilinishi mumkin boʻlgan ikkita yunoncha soʻzdan kelib chiqqan. Shunisi eʼtiborga loyiqlik, yozuvchilar asar nomini oʻylab topishda koʻpincha bu usuldan foydalanadilar. Misol tariqasida quyidagi rus yozuvchilarining asarlari nomlarini keltirish mumkin: Nikolay Gogol “Oʻlik jonlar”, Vsevolod Vishnevskiy “Optimistik fojea”, Fyodor Dostoyevskiy “Halol oʻgʻri”, Yevgeniy Shvarts “Oddiy moʻjiza” kabi.

M.Yoʻldoshev oksyumoron hodisasini izohlayotganda uni ayrim adabiyotlarda “okkazonal birikmalar”, “noodatiy birikmalar”, “gʻayriodatiy birikmalar” deb ham nomlanishini aytib oʻtadi. Yuqoridagilardan koʻrinib turganidek, ekspressivlikni

oshiruvchi birliklar deya sanalganlar ichida biz “g‘ayriodatiy birikmalar” nomi bilan tilga olayotgan sintaktik birliklar ko‘rib o‘tilgan ishlarning hech birida asosiy o‘rinda tilga olinmaydi.

O‘zbek tilshunosligining ardoqli vakili bo‘lgan N.Mahmudov o‘zbek tilshunosligidagi sintaktik birliklar qatoriga “g‘ayriodatiy birikma” terminini kiritadi va “So‘z estetikasi”[7] nomli qo‘llanmasida alohida ta‘rif berib o‘tadi. U o‘zining “So‘z shayxining mo‘jizalari” nomli maqolasida ham “g‘ayriodatiy birikmalar” terminini tilga oladi va uni shunday izohlaydi: “Muallif bunday birikmalarni tuzar ekan, u til qonuniyatlariga nopisandlik yoki zo‘rlilik qilmaydi. Hassos so‘zchi sifatida u tilning botinida, tub qatlamlarida yashiringan so‘z qo‘shilishi imkoniyatlarini badiiy niyatiga muvofiq tarzda ishga soladi. Buning natijasida kutilmagan so‘z qo‘shilmalari yuzaga keladi, ular o‘quvchi diqqatini o‘ziga jalb qiladi va uni o‘ylashga chorlaydi, alal-oqibat u bu qo‘shilmalarda pinhon bo‘lgan ma‘no injaliklarini kashf etadi”. [8] Quyida badiiy matnlarda yozuvchilar tomonidan ishlatilgan g‘ayriodatiy birikmalardan namunalar keltiramiz.

Tahlillar va natijalar. O‘zbek adabiyotining yirik namoyondalaridan bo‘lgan Tohir Malikning “Shaytanat” nomli qissasida quyidagicha g‘ayriodatiy birikmalarni uchratish mumkin: “Anvar masrur edi. U o‘rnidan yengil turdi. Go‘yo uni uzoq yillar ezib kelgan g‘am xarsanglari Xolidiyning baqirig‘idan so‘ng yelkasidan ag‘darilganday bo‘ldi.” “Birovlarning onalari duru gavhar ustida tug‘ib, zarhal choyshablarga yo‘rgaklaydi. Sharif esa, o‘zining nazarida, alamlar tikonzori ustida tug‘ilib, tashvish choyshabiga yo‘rgaklangan. Birovlar bu dunyo ne‘matlaridan to‘yib bahramand bo‘lish uchun tug‘ilgan bo‘lsa, Sharif, o‘zining nazarida, bu dunyodan nafratlanish uchungina tug‘ilgan.”(T.Malik “Shaytanat”). Siz guvohi bo‘lgan ushbu parchalarda g‘am xarsanglari, alamlar tikonzori, tashvish choyshabi kabi birikmalar mavjud. Ko‘rinib turganidek, g‘am, alam, tashvish so‘zlari insonlarga xos bo‘lgan, ichki kechinmalarni, his-tuyg‘ularini ifoda etuvchi so‘zlar hisoblanadi. Xarsang, tikon, choyshab so‘zlari esa narsa nomlarini bildiruvchi so‘zlardir. Adib asar qahramonining ichki tuyg‘ularini ifodalash, o‘quvchiga yetkazib bera olish, qahramon bilan birga yashash tuyg‘usini his qila olishi uchun shu kabi birikmalarni hosil qiladi. Mahoratli yozuvchi keltirilgan namunadagi alamlar tikonzori hamda tashvish choyshabi deya ta‘rif berilgan Sharifning tug‘ilib o‘sgan olami, uni o‘rab turgan muhit uning uchun naqadar ayanhli, nafratga to‘la ekanligini, bu hayot tarzidan uning umuman ko‘ngli to‘lmasligi haqida o‘quvchiga yanada yaqqolroq tasavvurga ega bo‘lish imkoniyatini hadya etadi.

Sherzod shaharga kelgandan buyon ko‘p davralarda bo‘lgan, hatto to‘ng‘ich hikoyalari nazarga tushib qolgan edi. (O‘.Hoshimov "Nur borki, soya bor") Sening hukumatiga butun mamlakat ustiga temir parda tortgan! – dedi. (A.Qahhor “Dumli odamlar”) Muhayyoga bu gap kalaka bo‘lib tuyuldi shekilli, rangi bo‘zarib

kotibga ayiq qarash qildi... (A.Qahhor “Muhabbat”) Mahallaga alvasti mish-mish bosh tiqdi. (A.Qahhor “Muhabbat”) Bu gapdagi alvasti mish-mish birikmasida urg‘u albatta alvasti so‘ziga tushadi, alvasti – go‘yo har xil qiyofada ko‘rinadigan afsonaviy maxluq, jin, ajina; nihoyatda ko‘rimsiz badbashara odam kabi ma‘nolarni ifodalaydi. [9] Alvasti so‘zini mish-mish so‘ziga bog‘lashda uning yashirin ma‘no qirralari e‘tiborga olingan, xalq orasida tez tarqaluvchi mish-mishlarning nechog‘lik yoqimsiz ekanligiga ham ishora berilgan.

Shu o‘rinda quyidagi birikmaga e‘tiboringizni tortmoqchimiz: Tiriklar go‘ristoni bo‘lgan bu dargohning daxshati oldida o‘liklar go‘ristonining daxshati unga daxshat ko‘rinmas edi. (A.Qahhor “Daxshat”) Bu birikmada ham okkazionalizm, ham oksyumoron hodisasiga guvoh bo‘lishimiz mumkin, ya‘ni birikmadagi go‘riston so‘zi okkazional yo‘l bilan go‘r + iston tarzida hosil qilingan bo‘lib, qabrison so‘ziga sinonim holatda ishlatilgan. Qabrison esa o‘liklar makoni ekanligi hammamizga oydek ayon, tiriklar so‘zi esa o‘liklar so‘zi bilan o‘zaro zid ma‘nodagi so‘z hisoblanadi. Shu bois bu birikmani haqiqiy g‘ayriodatiy birikmadir. G‘ayriodatiy birikmalarning semantik xususiyatlari matniy qurshovda o‘rganiladi.

Xulosalar. Har qanday mohir quruvchi bir imorat qad rostlashi uchun kerak bo‘ladigan jamiki qurilish materiallaridan foydalanar ekan, o‘zining bor mahoratini, o‘zidagi mavjud g‘oyalarini, iste‘dodini ishga solib, tinimsiz mehnat qiladi va oxir oqibat o‘z mehnatining samarasi o‘laroq yuksak bir imorat bo‘y ko‘rsatadi. Xuddi shuningdek, adabiyot san‘atida ham ijodkor o‘z ijod mahsulini yaratish uchun til materiallaridan shunchalik mohirona foydalanadiki, til materiallarini bir-biriga semantik va grammatik jihatdan shunday birlashtiradiki, natijada o‘quvchi bu ijod namunasining naqadar betakror san‘at asari ekaniga shohid bo‘ladi. G‘ayriodatiy birikmalar esa badiiy matnning lingvopoetik qiymatini oshiruvchi eng muhim sintaktik vositalardan biridir. Shu jihatdan g‘ayriodatiy birikmalarning ekspressiv sintaksisdagi o‘rni beqiyosdir.

Adabiyotlar:

1. Akimova G.N. “Novoye v sintaksise sovremennogo russkogo yazika”. – M.: Visshaya shkola, 1990.-s.80.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.-b.90.
3. Skovorodnikov A.P.O sisteme ekspressivnix sintaksicheskix konstruksiy sovremennogo russkogo literaturnogo yazika. – Filologicheskoye nauki, 1982.
4. Kurbatov X.R. Tatarskaya lingvisticheskaya stilistika i poetika. – M.: Nauka, 1978.-s.130.
5. Abdullayev A. O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent: Fan, 1983.-b.8.
6. Yuldashev M.M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. dok. ...diss. avtoref. – Toshkent, 2009.-b.39.
7. Abdurahmonov H., Mahmudov N. “So‘z estetikasi”,-qo‘llanma, – Toshkent: Fan, 1981.-b.38.
8. Mahmudov N. “So‘z shayxining mo‘jizalari”. – “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasi. – 2009-yil 7-son.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I-II tom. – M.: Rus tili, 1981.